

С. АБРОСИМОВА

НЕСТОР ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ**До 150-річчя від дня народження Д.І. Яворницького**

Нинішнього року виповнюється 150 років від дня народження академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940), який добре відомий в Україні та за її межами як неперевершений знавець історії запорозького козацтва і фундатор Дніпропетровського історичного музею.

Вчений-енциклопедист, Д.І. Яворницький вирізнявся широтою наукових зацікавлень, він зробив значний внесок у розвиток багатьох наук гуманітарного циклу¹. В дослідницькому ареалі вченого були історія й археологія, етнографія і фольклористика, лексикографія й археографія, архіво- і музеєзнавство, історична географія і топографія, генеалогія, геральдика, сфрагістика, епіграфіка та інші спеціальні історичні дисципліни. Творчий доробок Д.І. Яворницького — це понад 200 опублікованих праць, з-поміж них 16 ґрунтовних монографій, «Словник української мови», 7 ве-

ликих збірок документального та фольклорного матеріалу, численні статті в наукових серійних і періодичних виданнях, у регіональній та місцевій пресі України і Росії.

Провідне місце у творчій спадщині вченого посідають передусім тритомна «Історія запорозьких козаків», що по праву вважається енциклопедією запорозького козацтва, та двотомна народознавча книга «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу». Монументальна двотомна збірка «Источники к истории запорожских козаков» і сьогодні є неоціненним джерелом у дослідженнях козащини. Окрім того, значну частину творчого надбання видатного гуманітарія становлять літературні праці, зокрема автобіографічний роман «За чужий гріх», повісті, оповідання, збірка поезій. Проте багато матеріалів із фонду Д.І. Яворницького, передусім фольклорних і лексичних, ще чекають на опублікування.

Особливістю творчої лабораторії вченого була титанічна подвижницька праця, спрямована на розшук, збирання і введення до

¹ Про Д.І. Яворницького див.: Шаповал І. В пошуках скарбів. — К., 1963; Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. — К., 1969; Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К., 1972; Чабан М. Сучасники про Д.І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 1995; Аброшова С. Дмитро Яворницький. — Запоріжжя, 1997; Шаповал І. М. Козацький батько: Образ Дмитра Івановича Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки. — Кривий Ріг, 1998.

наукового обігу історичних джерел — пам'яток різних типів: писемних, речових, усних (фольклорних), зображувальних. Головну увагу Д.І. Яворницький приділяв актуалізації джерел з історії запорозького козацтва. У результаті масштабної евристичної діяльності впродовж майже шести десятиліть учений зібрав 10 тис. одиниць фольклорного матеріалу, 60 тисяч слів для словника української мови, записав понад 3 тис. українських пісень, дослідив більше 1000 курганів.

Основні зусилля Д.І. Яворницького були зосереджені на історії запорозького козацтва, дослідженню якої він присвятив усе своє життя. За висловом самого Дмитра Івановича, то була всепоглинаюча пристрасть, що стала сенсом його життя.

Інтерес до історії Запорожжя виник у Д.І. Яворницького ще у дитинстві. Першим поштовхом було батьківське читання безсмертного твору М. Гоголя «Тарас Бульба», «під час якого, — згадував пізніше вчений, — відчув у собі непереборну пристрасть до запорозьких козаків й до всього, що їх торкалося». Він гірко ридав, слухаючи про трагічний кінець мужнього козацького ватажка, і відтоді «став жити одними запорожцями і мріяти про них»². Замилуванню рідною бувальщиною сприяли й романтична натура Д.І. Яворницького, його музична обдарованість, любов до пісні, трепетне відчуття природи, невтолима жага знань.

Нелегко було пробитися в науку простому хлопцеві з родини сільського псаломника.

Майбутній академік народився 7 листопада (26 жовтня) 1855 р. у с. Сонцівка Харківської губернії. Його батько, Іван Якимович, що наприкінці життя став дяком, походив зі збіднілого дворянського роду.

² Авчинников А. Г. Профессор Дмитрий Иванович Яворницкий. К 30-летию литературно-ученой деятельности. — Екатеринослав, 1914. — С. 10.

Мати — Ганна Матвіївна (до заміжжя — Терновська) була простою селянкою. Хоча родина терпіла нестатки, батько прагнув дати синові освіту.

Початкову школу Дмитро відвідував у рідній Сонцівці — мальовничому і пісенному селі. Протягом 1867 — 1874 років він навчався у Харківському повітовому училищі, по закінченні якого вступив, за наполяганням батька, до Харківської духовної семінарії. Проте любов до історії виявилася такою всепоглинаючою, що, провчившись три роки у семінарії, юнак залишив її і 1877-го вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Нарешті здійснилася його мрія, до якої він так вперто йшов, — вивчати історію запорозького козацтва. Однак на той час ця тема була майже недослідженою. Існувала лише одна книга — А. Скальковського, але й та висвітлювала тільки останній період Запорожжя — історію Нової Січі³. В університеті допитливий юнак також не міг вдовольнити свого інтересу до козаччини, оскільки історія України не викладалася, а лекції з російської історії в основному концентрувалися на подіях Давньої Русі.

Допитливість і наполегливість Д. Яворницького, його здібності, працелюбність і тяжіння до наукової роботи привернули до нього увагу викладачів, зокрема відомих українських учених і великих патріотів О. Потебні та М. Сумцова. Видатний лінгвіст академік Олександр Опанасович Потебня (1835 — 1891) і визначний етнограф Микола Федорович Сумцов (1854 — 1922) були не тільки талановитими дослідниками і викладачами, а й займали активну громадянську позицію. У тогочасний період тис-

³ Див.: Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечение из собственного Запорожского архива. — Одесса. — Изд. 1-е, 1841; 2-е, 1846; 3-е, 1883; 4-е украинське вид.: Дніпропетровськ, 1994.

ку на всі демократичні елементи вони мужньо відстоювали розвиток рідної мови і культури.

Саме О. Потебня і М. Сумцов захопили Д. Яворницького до студіювання українського фольклору та етнографії, до праці в студентському гуртку, а згодом — і в Історико-філологічному товаристві при Харківському університеті, що його очолював тоді О. Потебня. Шановані вчителі опікувалися долею здібного студента, він був частим гостем у їхніх родин. Олександр Опанасович допоміг юнакові влаштуватися викладачем в одну з харківських гімназій; із Миколою Федоровичем вони стали не тільки колегами, а й щирими друзями. Спогади про своїх університетських учителів вдячний учень згодом увів до роману «За чужий гріх» (Катеринослав, 1907), а М. Сумцову присвятив вірші «Працівнику за Україну»⁴. Під впливом О. Потебні та М. Сумцова Дмитро вже на другому курсі почав студіювати український фольклор, записувати народні пісні в рідному селі⁵.

Після закінчення у 1881 р. університету Дмитра Яворницького, як винятково обдарованого студента, залишають на кафедрі російської історії. Він стає стипендіатом і починає підготовку до професорського звання. Через рік початківець подав на ступінь кандидата університету своє перше наукове дослідження — «Виникнення і устрій запорозького Коша». Слід зазначити, що обрана Д. Яворницьким тема вважалася «крамольною», а це породжувало неприязнь університетської адміністрації у ставленні до вченого. Дослідника відраджува-

⁴ Я в о р н и ц ь к и й Д. Вечірні зорі: (Вірші). — Катеринослав, 1910. — С. 71—72.

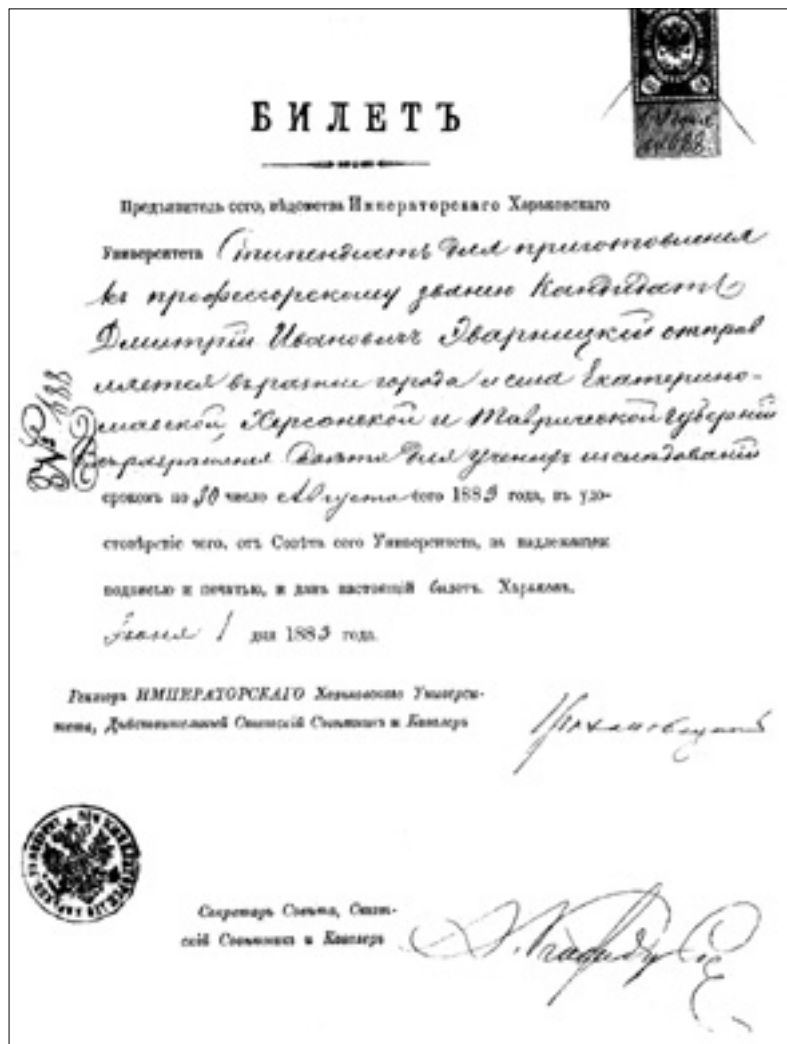
⁵ Згодом ці пісні були опубліковані однокурсником і приятелем Д. Яворницького, майбутнім професором Харківського університету М. Халанським. Див.: Русский филологический вестник. — Варшава, 1882. — Т. VII. — С. 78—85. То була перша публікація Д. Яворницького.

ли студіювати історію запорозького козацтва, пропонували вивчати історію Фінляндії. Проте молодий вчений не відмовився від обраної теми, а, навпаки, — розгорнув енергійне й ретельне її дослідження.

Тогочасна історіографічна література не задовольняла Д.І. Яворницького. Дмитро Іванович розумів, що для всебічного і глибокого висвітлення, а саме цього прагнув вчений, йому треба виробити нові підходи і залучити нові історичні джерела. Від 1882 року дослідник розпочав широкомасштабний пошук. То була справді безпрецедентна робота — за методами, інтенсивністю, часовим діапазоном, географічним охопленням, залученням аматорського загалу. У результаті вченому вдалося виявити колосальний масив пам'яток з історії запорозького козацтва, сформувати потужну джерельну базу для власних, сучасних йому і наступних досліджень не тільки у галузі козакознавства, а й в інших напрямках вітчизняної історіографії та багатьох наук гуманітарного циклу. Це стало можливим завдяки тому, що переважна більшість знайдених Д.І. Яворницьким пам'яток була ним актуалізована в наукових творах і численних статтях, а також у спеціальних виданнях — документальних і фольклорних збірниках.

Приступаючи до студіювання запорозької тематики, вчений, на відміну від попередніх історіографів, поставив за мету висвітлити не тільки політичну та воєнну історію запорожців, а й тогочасну побутову реальність козацтва, внутрішній світ степових лицарів, їхні звичаї, уявлення, вірування тощо. До того ж Дмитро Іванович планував розглянути історію Запорожжя за весь період його існування.

Дослідник звернувся до реконструкції середовища козаків майже у тому самому ареалі їхнього проживання, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов і топонімів. Окрім того, він залучив вели-

Посвідчення, яке давало Д.І. Яворницькому право проводити наукові дослідження у південних губерніях Росії

кий масив різноманітних за типами і видами джерел: писемні, усні (передусім фольклорні), речові, зображувальні тощо. В цьому Д.І. Яворницький керувався настановами М. Костомарова. Маститий вчений радив молодому дослідникові: «Раніш ніж писати історію запорозьких козаків, обходіть ви всю запорозьку країну, після того зарийтесь в архівний матеріал, який зберігся од запорозьців у різних музеях, а далі не промініть і тих козацьких дум та історичних пісень, які збереглися в голо-

вах старих людей, а найпаче у сліпих бандуристів та кобзарів»⁶. Цей своєрідний «заповіт» визначив дослідницьке кредо Д. Яворницького.

Спочатку вчений вирішив дослідити природне середовище, екологічну «нішу», в якій існувало запорозьке козацтво, реконструювати топографію Запорожжя. Як уже зазначалося, починаючи з 1882-го майже

⁶ В. В. Тарновський. Яворницький Д. // Хроніка 2000. — К., 1996. — Вип. 16. — С. 140.

щороку Д. Яворницький мандрував запорозькими землями. Як правило, ці подорожі, а точніше комплексні польові експедиції, тривали з квітня до жовтня. Пізніше, коли Дмитро Іванович почав викладацьку діяльність, польові дослідження припадали на канікулярний період. *«Я убегал на Днепровские пороги, — писав у 1884 р. Д. Яворницький редакторові часопису «Киевская старина» Ф. Лебединцеву, — проехал все их, от первого до последнего, в лодке, причём едва не заплатился и жизнью. [...] Не забудьте, что я лажу в Запорожье уже три года подряд, что я производил там раскопки, вскрыл 24 могилы, нашёл в них много разных вещей, видел много разных запорожских портретов, выкопал запорожца с усами, с чубом, с поясом, шапкой, графином с водкой, трубкой и пр.»*. Вчений обходив, об'їздив й особисто дослідив весь ареал колишнього Запорожжя, обстежив пороги, припливи, острови, навіть каміння у Дніпрі, печери, балки, шляхи, ліси, урочища тощо.

Одночасно з топографічними дослідженнями Д.І. Яворницький провадив археологічні розкопки ⁷ й збирав фольклорний матеріал: народні пісні, думи, казки, перекази, розповіді «чудових дідів» — запорозьких нащадків. До розшуку джерел і виявлення необхідної інформації він завжди залучав широкий аматорський загаль. Це було особливістю дослідницької методики вченого. На розкопках курганів (за місцевою назвою — могил) у Дмитра Івановича працювали копачі, котрих він наймав з місцевих селян, до 50—100 осіб. Під час відпочинку

в степу, біля курганів, вони на прохання Д.І. Яворницького співали пісень, розповідали казки, перекази тощо. Історик згадував, як він «підохочував» копачів, обіцяючи «за кожную казку — по копійці плата!». «Я вам на копійку — дві», «а я на копійку — три!» — відповідали йому селяни ⁸.

Вельми прислужився Д.І. Яворницькому в його мандрах запорозькими землями великий знавець цього краю, історик і фольклорист Яків Новицький (1847—1925) ⁹. Дружба двох подвижників української культури тривала понад 40 років (до смерті Я. Новицького). Їх об'єднувала невичерпна любов до рідного краю, захопленість історією запорозького козацтва, пам'ятками сивої давнини. Сенсом життя для обох була наука.

Не раз мандрували друзі землями Великого Лугу та матері-Січі, збирали історичний матеріал, здійснювали топографічні й археологічні розвідки. У першій своїй великій монографії — «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» — Дмитро Іванович відтворив атмосферу подорожей із другом-побратимом. *«Не долги были наши сборы. Кусок сала, рыба, хлеб и фляжка горилки составляли весь наш продовольственный запас; чумарка, блуза, длинные сапоги, дымчатые очки, походные палки составляли наше убранство. [...] Сложил свою скудную провизию в сумку и повесил сумку при помощи палочки на плечо, мы весело и шибко зашагали вперёд, останавливаясь и спрашивая по временам встречных дидов о какой-нибудь ба-*

⁷ Результати археологічних досліджень Д. Яворницького були висвітлені в численних статтях вченого і в книзі: Э в а р н и ц к и й Д. И. Публичные лекции по археологии России. — СПб., 1890. Про археологічну діяльність Д. Яворницького див.: Я р е м е н к о І. І. Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д.І. Яворницького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994.

⁸ А в ч и н н и к о в А. Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. — Екатеринослав, 1914. — С. 14.

⁹ Про Я. Новицького див.: Б р о в к о А.С., Б р о в к о Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. — Запоріжжя, 1997; Б р о в к о Б. А. Яків Новицький — людина та науковий діяч // Південна Україна XVIII — XIX століть. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 156—160.

лочке, скельке или могилке, одиноко торчащей в степи. Чвалаем себе по степи, как те козаки-сиромахи! Идём-идём, присядем на траве, повалимся на бок, положим, отдохнём; тут кто песню пропоёт, кто думу проговорит»¹⁰.

Саме на землях колишнього Запорозжя, біля Дніпра та його реліктових порогів, у степу, «де пісні та сопілка, куди рветься душа, де підіймається дух й забувається уся мерзота життя», відчував Дмитро Іванович найбільшу душевну гармонію. Емоційна, романтична натура Д. Яворницького, його музична обдарованість, пристрасна захопленість темою дослідження, рідною бувальщиною, намагання уявити минуле Запорозжя у найменших подробицях і «схопити» козацький дух — все це віддзеркалилося у творах ученого. Його працям властива художня виразність, образність мови, вони бентежать не тільки розум, а й душу читача.

Д.І. Яворницький являв собою тип історика-художника, якому було притаманне «вживання» у минуле, інтуїтивне його осягнення і творче відображення. Роменський письменник і музеєзнавець І. Голюн писав ученому: «Ви сама поезія! Вашу душу, втілену у вивчення старовини, в любовне збирання кожної рисочки минулого людського побуту — я відчуваю і шаную»¹¹. «Я сам не поет, — читаємо в листі Дмитра Івановича до близького друга поета К. Білиловського, — але ж маю поетичне чуття». Близькість ученого до поетичної стихії втілювалася у словах, які він так любив повторювати: «Ми — археологи-поети», «ми — історики-художники».

Великий вплив на формування поетичної природи Д.І. Яворницького мала твор-

Д.І. Яворницький (фото 1900-х років)

чість Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка, Я. Щоголева. На думку Д.І. Яворницького, М. Гоголю вдалося відтворити поетичність душі українського народу і повну чарівності природу України. Не може не виникнути асоціації з гоголівським шедевром «Чуден Днепр при тихой погоде», коли читаємо такі рядки у Д.І. Яворницького: «Находясь ночью на Днепре при мягкой серебристой луне, в воздухе чувствовалась та мягкость, та «нега», которая ни на минуту не даёт успокоиться нашим нервам и которая помимо воли настраивает наше воображение на высокий идеальный тон... В моём воображении толпами роились дивные, дорогие, хотя и давно забытые образы, а мой взор всецело прикован был к острову, так богатому своим прошлым». Для Дмитра Івановича взагалі Дніпро — активна «дійова особа» в історії козацтва, знакове поняття, що входило до ціннісної системи вченого.

¹⁰ Э в а р н и ц к и й Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 149.

¹¹ Дніпропетровський іст. музей (ДИМ). — Ф. 10. — Арх. 13254.

Захопленість Д.І. Яворницького предметом дослідження спричинила, за визначенням самого вченого, певну ідеалізацію ним історії запорозького козацтва. Саме за це його критикували і тогочасні дослідники, такий докір закидають історику і ті, хто нині вивчає його праці. Проте всі рецензенти відзначали велику працелюбність автора, його копітку евристичну роботу, в результаті чого до наукового обігу було введено колосальний масив історичних джерел. Як підкреслював відомий український історик і молодший колега вченого Дмитро Дорошенко (1882–1951), вага і значення праці Д.І. Яворницького — «в зібранні величезного топографічного й етнографічного та археологічного матеріалу, що мусить служити підставою для студій майбутнього історика Запорожжя. Зібрання й урядкування цього матеріалу — то найбільша заслуга Еварницького в історіографії Запорожжя»¹².

Результати топографічних і фольклорно-етнографічних досліджень, студіювання історіографічних та архівних джерел були репрезентовані дослідником у серії статей, передусім у журналі «*Киевская старина*»¹³, нарешті у першій двотомній монографії «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888). Цю книгу сучасні дослідники вважають народознавчою працею історико-фольклорно-етнографічного

¹² Д о р о ш е н к о Д. Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 172.

¹³ Див.: Э в а р н и ц к и й Д. И. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 497–510; Число и порядок запорожских Сечей // Там само. — 1884. — № 4. — С. 589–608; Топографический очерк Запорожья // Там само. — № 5–7; Археологические раскопки // Там само. — 1885. — № 8. — С. 707–727; Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам // Там само. — 1886. — № 1. — С. 41–90.

характеру, а вчитель і друг Д.І. Яворницького академік М. Сумцов назвав її внеском у дослідження історії та етнографії України і у пропаганду української культури. За визначенням відомого етнографа О. Пипіна, книга Д.І. Яворницького пронизана щирою любов'ю до рідного краю, Запорожжя. Сам автор розцінював свій твір як щоденник мандрівника, що протягом восьми років подорожував запорозькими місцями. Книга насичена топографічними відомостями, народними переказами про запорожців старожилів Катеринославщини, Херсонщини, Полтавщини. Значне місце автор відводить опису речових пам'яток козацьких часів, які він розшукав у церквах і приватних колекціях. Окрім того, топографії Запорожжя Дмитро Іванович присвятив спеціальне дослідження¹⁴.

Основною працею в науковому доробку вченого є фундаментальна тритомна «Історія запорозьких козаків» (СПб., 1892–1897). Перший том монографії містить комплекс даних про кордони, гідрографію, топографію, клімат, рослинний і тваринний світ запорозького краю. Особливу увагу автор приділив висвітленню історії й топографії Запорозької Січі, устрою Запорозького низового війська, його складу, чи-

¹⁴ Див.: Э в а р н и ц к и й — Я в о р н и ц к и й Д. И. Вольности запорожских казаков: Историко-топографический очерк. — СПб., 1890; 2-е вид.: СПб., 1898. Як бачимо, ця книга підписана подвійним прізвищем. Правильним Дмитро Іванович вважав прізвище «Яворницький» і виводив його походження від слів «явор», «яворник». Більшість носіїв цього прізвища писала його з літери «Я», дехто — з «Е», а Дмитру Івановичу в школі записали літеру «Э» і з нею він так «и остался гулять». (Э в а р н и ц к и й Д. И. По следам запорожцев. — СПб., 1898. — С. 199.) Після 1905 р. вчений вживає або подвійний підпис, або просто «Яворницький» і зовсім рідко «Еварницький». За радянських часів Дмитро Іванович іменує себе тільки «Яворницьким».

сельності, військовому поділу й адміністративно-судовій владі. Велику зацікавленість широкого читацького загалу викликають розділи книги, присвячені побуту запорожців, характеристиці військових клейнодів, церковного ладу, освіти у козаків. Не залишилися поза пильним зором дослідника зовнішні стосунки запорожців із своїми християнськими та мусульманськими сусідами. Звичайно, значну увагу історик приділяє характеристиці збройних сил і бойових здібностей запорозьких козаків, їх заняттям хліборобством, скотарством, рибальством, мисливством, садівництвом, торгівлею, різними промислами і ремеслами.

У другому томі, що хронологічно охоплює 1471–1688 роки, висвітлюється питання походження запорозького козацтва, його участь у боротьбі за релігійно-національну незалежність України (виступи проти польської шляхти, турецьких і кримських загарбників), у народних повстаннях, національно-визвольній війні середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького.

Третій том присвячений складному і драматичному періоду в історії Запорозької Січі — 1686–1734 роки. Це участь запорожців у російсько-турецькій і російсько-шведській війнах, знищення царатом у 1709 р. Чортомлицької Січі. Історик аналізує малодосліджений період — життя і побут козаків у Чортомлицькій, Олешківській і Кам'янській Січах. Він планував написати і четвертий том, який мав присвятити історії Нової Січі (1734–1775), але не написав. Сам учений пояснював це тим, що він не зміг скористатися архівом Нової Січі, який тоді був власністю історика А. Скальковського. Останній не надав можливості Д.І. Яворницькому працювати з цими матеріалами, а запропонував йому придбати архів за 2 тис. карбованців. Таких грошей у Дмитра Івановича не було. Сучасні дослідники творчості Д.І. Яворницького

(М. Олійник-Шубравська, В. Заруба, Н. Василенко, Л. Скупейко) припускають, що причиною відмови від написання четвертого тому були негативні рецензії на попередні томи «Історії запорозьких козаків». У них як на основні недоліки праці Д.І. Яворницького вказувалося на відсутність системного викладу і критичного аналізу джерел, ідеалізацію запорозького козацтва. Однак дослідження історії Запорозької Січі вчений продовжував. На відміну від офіційної історіографії того часу, він вважав запорозьке козацтво прогресивним явищем в історії України, а Запорозьку Січ — осередком демократії та народоправства.

Одночасно з фольклорно-етнографічними і топографічними дослідженнями Д.І. Яворницький багато працював в архівах України, Росії, Польщі, передусім у Москві, Петербурзі, Катеринославі, Одесі, Києві, Харкові, Полтаві, Варшаві. У результаті копіткої архівної евристики дослідника вийшли друком чотири збірники архівних документів і нарративних джерел з історії запорозького козацтва та України XVII–XVIII століть¹⁵.

З особливим натхненням Дмитро Іванович записував пісні, збирав лексичний матеріал для словника української мови. Ці два напрями домінували в евристичній роботі дослідника від початку його творчої діяльності й до останніх днів. На жаль, за життя вченого була опублікована лише частина зібраного ним фольклорного матеріа-

¹⁵ Див.: Э в а р н и ц к и й Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. — СПб., 1888; Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1–2; Две поездки в запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского Крестовоздвиженского монастыря, в 1750–1751 гг. — Катеринославі, 1915; Е в а р н и ц ь к и й Д. І. Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка. — Катеринославі, 1909; Я в о р н и ц ь к и й Д. До історії степової України. — Дніпропетровськ, 1929.

лу¹⁶, побачив світ тільки перший том три-томного «Словника української мови» (Катеринослав, 1920).

Д.І. Яворницький — яскравий взірець ученого-практика. На відміну від тогочасної академічної науки, його творчою лабораторією були не тільки кабінет, архів і бібліотека, а й Великий Луг та широкий степ, Дніпро та його пороги. Тут він знаходив реліквії минулого, що зберігалися в курганах, запорозьких могилах, на островах та скелях, слухав безцінні спомини запорозьких нащадків.

Пошук і збирання пам'яток були справжньою «стихією» Д.І. Яворницького. Для нього, як історика-романтика, запорозькі старожитності стали предметом естетичної антикварної насолоди. Щоб здобути (чи як він казав — «доскочити») ту чи іншу пам'ятку і взагалі історичну інформацію, він готовий був здолати всі перешкоди. Майже шість років шукав дослідник запорозький одяг, а в пошуках документів щодо ув'язнення останнього кошового Петра Калнишевського здійснив у 1887 р. далеку подорож на Соловецькі острови¹⁷. Серед знахідок Д.І. Яворницького — список козацького літопису Г. Грабянки, рапорти кошового П. Калнишевського, універсали кошових І. Малашевича, П. Іванова, грамоти гетьманів Д. Апостола, К. Розумовського, ордери князя Г. Потьомкіна, особисті архіви запорозьких нащадків Байдаків, Родзянок, Руденків, Савицьких, Миклашевських та інші, ори-

¹⁶ Э в а р н и ц к и й Д. И. Малороссийские народные песни, собранные в 1878—1905 гг. — Катеринослав, 1906. Частину фольклорного матеріалу, що його зібрав Д. Яворницький, опублікувала М. Олійник-Шубравська. Див.: Українські народні пісні, наспівані Д.І. Яворницьким: Пісні та думи з архіву вченого / Упоряд., передм., прим. та ком. М.М. Олійник-Шубравської; Нотний матеріал. / Підгот. О.В. Шевчук. — К., 1990.

¹⁷ Див.: Э в а р н и ц к и й Д. И. Последний кошевой атаман Пётр Иванович Калнышевский. — Новочеркасск, 1887.

гінальні плани Дніпрових порогів 1779 року, листи і документи Т. Шевченка, запорозька зброя, одяг, побутові речі, кириличні стародруки, образи та інші культові предмети, картини тощо. Вчений зібрав власну колекцію запорозьких реліквій і писемних пам'яток. Серед останніх — документи XVII — початку XX століть, зокрема листи І. Мазепи, Г. Орлова, П. Паніна, М. Рєпніна, Миколи І, М. Костомарова, Г. Надхіна, П. Столипін, Ф. Мовчановського, І. Нечуя-Левицького та ін. Епістолярій ученого містить листи багатьох відомих діячів України та іноземних держав. Завдяки Д.І. Яворницькому були збережені для історії мемуари гетьманича Петра Апостола, виявлені в колекції Г. Алексеєва, з яким Дмитро Іванович приятелював. З приводу придбання записок П. Апостола відомий український гуманітарій і громадський діяч В. Горленко благав Д.І. Яворницького: «*Действуйте на него [Г. Алексеєва. — С.А.], действуйте, чем можно. [...] Ради всех святых, не упускайте его из виду и не забывайте, что Украина вся надеется на Вас для вырывания у этого зверя и напечатания в подлиннике записок Петра Апостола*»¹⁸.

Пильну увагу Д.І. Яворницький приділяв збиранню писанок, творів петриківського народного розпису, народних картин «Козак-бандурист», або «Козак Мамай», давніх кам'яних скульптур («кам'яних баб»). Отримавши дозвіл Синоду, Д.І. Яворницький обстежив церкви Катеринославської єпархії та перевіз до музею найбільш цінні культові пам'ятки, яким загрожувало знищення. Протягом трьох місяців 1905 року музей поповнився 750 рукописами. Багато зробив Дмитро Іванович і для розшуку та збереження пам'яток некропольної культури (могил, намогильних хрестів), зокрема захоронень кошових І. Сірка, К. Гордієнка, П. Калнишевського.

¹⁸ ДІМ. — Ф. 10. — Арх. 13229.

Діяльність Д. Яворницького щодо збереження пам'яток історії мала великий вплив на шанувальників рідної минувшини. Цю роль вченого підкреслював сільський краєзнавець А. Вержбицький, який писав Д.І. Яворницькому: «Знаючи трошки Вас, а більше ту енергію, з якою Ви одшукуєте та збираєте шматочки нашої старовини, хочеться допомогти Вам...»¹⁹. У кожному повіті на землях колишнього Запорозжя, передусім на Катеринославщині, Херсонщині, Полтавщині та в інших регіонах України, майже в кожній волості, в історичних запорозьких селах були у Дмитра Івановича помічники. Сотні людей дарували, передавали, привозили, надсилали вченому неоціненні реліквії минулого. Ці пам'ятки склали багатющу експозицію музею ім. О. Поля. Сам Д.І. Яворницький подарував музею власну колекцію. Серед тих, хто доклав значних зусиль до формування музейного зібрання, на особливу вдячність заслуговують О. Поль, Я. Новицький, Г. Алексеев, П. Сочинський, В. Деконська, П. Малинка, А. Кащенко, Ю. Александрович, В. Клейн, В. Левенсон, М. Чиж, К. Кривоший-Шевченко, А. Пальчевський, В. Котляревський, Ю. Чуб, І. Степовий та багато інших. З усієї України, з тих місць Російської імперії, де лунала українська мова, збирав дослідник коштовний лексичний матеріал для свого «Словника української мови». 1928 року була надрукована листівка-звернення Д. Яворницького до колег й усіх шанувальників української мови з проханням надсилати йому будь-який матеріал для «Словника». Зібрані історичні й лексичні пам'ятки Дмитро Іванович використовував не тільки в своїх книгах і статтях, а й у численних лекціях. Широкого розголосу набули його публічні лекції. Ще 1883 року у Харкові він виступив із циклом лекцій «Про

¹⁹ ДІМ. — Ф. 10. — Арх. 13635.

запорозьких козаків». Лекції мали великий успіх і були опубліковані в катеринославській газеті «Днепр». У такий спосіб з ними ознайомився широкий читацький загал. Вченого почали запрошувати до інших міст. Згодом він розширив тематику своїх виступів. Окрім історії запорозького козацтва, у його програмі були лекції з археології України, Росії, Західної Європи, розповіді про окремі історичні події тощо. Особливу популярність мали лекції «Про українських кобзарів, бандуристів та лірників», які супроводжувалися співами відомих українських кобзарів І. Кучугури-Кучеренка, М. Кравченка, С. Пасюги та ін.

Дмитро Іванович сам мав чудовий голос і тонкий слух, любляв співати. Однією з його улюблених була пісня «Ой у полі могила з вітром говорила». Пізніше навіть свої академічні лекції в Етнографічній комісії Академії наук вчений супроводжував співом.

Д.І. Яворницький був натхненним популяризатором і дослідником кобзарського мистецтва, доклав багато зусиль, щоб матеріально допомогти кобзарям. Він влаштував кобзарські концерти по різних містах України, запрошував кобзарів співати до музею ім. О. Поля, надавав їм притулок у власній оселі, надсилав гроші тощо. Кобзарі не раз зверталися по допомогу до Дмитра Івановича, якого називали «рідним татом». Про особливу любов вченого до кобзарського мистецтва свідчить і той факт, що, перебуваючи в Середній Азії й сумуючи за рідним краєм, Д.І. Яворницький написав оповідання «Лірник» і поставив псевдонім «Кобзарьов» (публікація в газеті «Окраина»).

Своїми книгами і лекціями Д.І. Яворницький вельми прислужився справі пробудження історичної пам'яті та національної самосвідомості українського народу. Лекції неперевершеного знавця козащини, чудового оповідача, його образна мова, захопленість історією свого краю справляли незабутне

Музей ім. О. Поля в Катеринославі (1910 р.)

враження на слухачів, багатьох привернули до вивчення минувшини, занять історією, археологією, фольклором. Лекції відомого історика для слухачів, особливо невеликих провінційних міст, були справжньою подією і надовго западали у душу. Хорольський учитель Андрій Левуцький схвилювано писав Д.І. Яворницькому: *«Ваш приезд в наше захолустье — это просто событие в некотором роде для Хоролы, наделавшее так много шума (тихого шума) в учительском кружке. Ваши лекции и дружеская, согревающая душу, окрыляющая мысль беседа произвела на меня и моих коллег очень и очень приятное, надолго неизгладимое впечатление»*²⁰. Під впливом лекцій Дмитра Івановича, прочитаних у 1911 р. на загальноосвітніх курсах учителів початкових шкіл у Катеринославі, слухачі з власної ініціативи здійснили археологічні розкопки.

Як правило, Д. Яворницький читав благодійні лекції — на користь сільських та міських громадських бібліотек, на підтримку українських культурно-освітніх това-

риств «Просвіта», народних учителів, студентів, учнів, видання українських книг, газет, часописів, спорудження пам'ятників діячам вітчизняної культури, влаштування шевченківських вечорів тощо.

Не менше враження, ніж лекції, справляли на відвідувачів екскурсії, що їх проводив учений у своєму улюбленому музеї. Саме тут, серед зібраних ним та його сподвижниками старожитностей, Дмитро Іванович захоплено, образно, «в особах», розповідав відвідувачам про минуле, переносився думкою у часи вирування запорозької вольниці. *«Коли ви входили до музею, — ділився враженнями історик Д. Дорошенко, — вас огортала якась романтична атмосфера, на вас дивилися запорозькі гармати, малюнки козака Мамая, [...] і цікаво було слухати в тій обстановці оповідання Діда [Д. Яворницького. — С.А.], який був знаменитим оповідачем»*²¹. Усі, кому пощастило слухати лекції чи екс-

²⁰ ДІМ. — Ф. 10. — Арх. 15281.

²¹ Д о р о ш е н к о Д. Мої спомини про давнє минуле // Чабан М. Спогади про Д.І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 40.

курсії історика, відзначали надзвичайну соковитість і жвавість мови Дмитра Івановича, «з блискітками народного гумору». Як згадував археолог В. Соляник, про всяк випадок учений мав «свою» примовку, «своє» слівце. Ймовірно, розповіді «запорозького Нестора» наснажили українського письменника Яра Славутича на такі рядки:

О діду Дмитре! Січеславський Дмитре!
Невже замовкне розповідь? Невже?
Нехай будущина всі біди витре,
А голос Ваш — навіки збереже!

Дуже популярними були також екскурсії Дніпровими порогами, котрі влаштовував Дмитро Іванович. Багатьох вабила подорож із вченим, його захоплюючи розповідь про історичні події, які відбувалися тут. Є. Чикаленко відзначав, що «*пройтись з Яворницьким Дніпровими порогами — се ж пережити всю минувшину, уявити у всіх дрібницях запорозьке життя*»²².

Вчений завжди займав активну громадянську позицію. Він брав діяльну участь у культурно-громадському русі свого часу, підтримував національні почини і маніфестації, стояв біля витоків і був одним з найактивніших діячів катеринославської «Прогресивної», співпрацював із цими товариствами, створеними в інших містах України. Дмитро Іванович брав активну участь у діяльності української колонії у Петербурзі, надавав допомогу студентам-українцям Петербурзького, Московського та Варшавського університетів, гірничого інституту. «*Ваше ім'я значне є кожному свідомому українцеві, — писали Д.І. Яворницькому члени львівського товариства «Сокіл». — Ваше ім'я пригадує кожному дорогих нам запорожців. Ми хочемо воскресити запорізьку славу*»²³.

²² Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 606.

²³ ДІМ. — Ф. 10. — Арх. 19346.

Дмитро Іванович співпрацював і матеріально підтримував петербурзьке товариство ім. Тараса Шевченка, розповсюджував в Україні статут і програму цієї організації, а в 1903 р. перерахував на її потреби 100 рублів, що на той час було досить великою сумою. З приводу цього один із провідних діячів товариства П. Салодилов писав Д. Яворницькому: «*Твои сто рублей на общество Шевченка растроголи меня, как никогда... С одной стороны, тебя нужно записать пожизненным членом общества, ибо пожизненный взнос равняется 50 р., а ты даёшь вдвое больше*»²⁴.

Тісні стосунки підтримував учений з діячами Старої Київської громади, з громадивцями та просвітянами Харкова, Чернігова, Полтави, Одеси, Львова, Катеринодара та інших міст. Серед його знайомих і друзів були: М. Костомаров, О. Потєбня, В. Антонович, М. Сумцов, М. Грушевський, Ф. Вовк, М. Комаров, О. Кониський, А. Кримський, Д. Багалій, І. Линиченко, М. Слабченко, Д. Мордовцев, К. Білиловський, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Леся Українка, Олена Пчілка, Г. Хоткевич, Панас Мирний, В. Самійленко, М. Лисенко, М. Кропивницький, О. Новицький, М. Старицький, О. Саксаганський, М. Заньковецька, М. Вороний, П. Стебницький, М. Біляшівський, Ю. Сіцінський, Д. Ревуцький, М. Могилянський, Остап Вишня та багато інших²⁵.

Д.І. Яворницький, залюблений в Україну і її минувшину, був позбавлений, однак, національної обмеженості. Він плідно співпрацював і підтримував творчі та дружні стосунки з багатьма діячами російської культури. Це історики В. Ключевський, Є. Забелін, О. Лаппо-Данилевський, О. Міллер,

²⁴ Там само. — Арх. 17480.

²⁵ Про творчі стосунки Д. Яворницького див.: Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. — Дніпропетровськ, 1992.

О. Веселовський, Н. Кондаков, М. Кареєр, М. Любавський, О. Шахматов, С. Шубинський, археологи О. Бобринський, Т. Пасек, П. Уварова, мистецтвознавець і критик В. Стасов, етнограф В. Харузіна, письменники І. Белоусов, В. Гіляровський, педагог і видавець Д. Тихомиров. Вчений мав також творчі стосунки з чеським істориком-славістом академіком Л. Нідерле, французьким істориком П. Пірлінгом, польським — Ф. Поспішелом, німецьким музеєзнавцем професором Д. Гетце та ін.

Особливо дорожив Дмитро Іванович дружбаю з видатним російським живописцем І. Рєпіним, який також був родом з Харківської губернії. Позналилися вони 1886 р. на роковинах Т. Шевченка в Петербурзі, і їхня дружба тривала до смерті Іллі Юхимовича (1930 р.). Д.І. Яворницький допомагав художникові історичними консультаціями, запорозькими реліквіями у створенні славнозвісного шедевра — картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Дмитро Іванович шукав натурщиків для цієї картини, сам позував І. Рєпіну для образу козака-писаря. У свою чергу, художник зробив кілька ілюстрацій до книг Д.І. Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» та «Історія запорозьких козаків», а також подарував історикові ескізи своїх творів. Пізніше Д. Яворницький написав спогади про І. Рєпіна ²⁶.

На так званих «суботках» у петербурзькому помешканні вченого збиралися українські й російські друзі Д.І. Яворницького. Дмитро Іванович згадував, що восени 1886 р. ці «суботки» відвідали трупа М. Кропивницького та 40 петербурзьких українців, був з-поміж них і І. Рєпін. Коли почалися танці, Ілля Юхимович не стри-

мався й пішов «викозулювати» (танцювати) з М. Заньковецькою.

Дмитро Іванович напрочуд легко й органічно входив у нове культурно-громадське коло, був чудовим співрозмовником, швидко ставав душею компанії. Згадуючи вечори у московського педагога і видавця Д. Тихомирова, письменник М. Телешов відзначав, що в «*пам'яті залишився лише один професор Еварницький Дмитро Іванович, правдивий українець з веселими запорозькими оповіданнями, який завжди цікаво й весело розповідав про Запорожжя і запорожців*».

Активна культурно-громадська діяльність Д.І. Яворницького, його дослідження й енергійне пропагування крамольної теми про козацьку вольницю не залишилися поза увагою влади. Ще в Харкові восени 1884 року він був звинувачений в «українофільстві та сепаратизмі» і незабаром звільнений з університету. За допомогою друзів Дмитро Іванович переїхав до Петербурга, де прожив сім років (1885—1892). Але й тут продовжував активну наукову працю і брав участь у діяльності української колонії. У Петербурзі за вченим був встановлений нагляд, двічі його позбавляли роботи за «пристрасть до історії Малоросії», заборонили викладати. Позбавлений коштів для існування, Д.І. Яворницький змушений був поїхати на три роки (1892—1895) у наукове відрядження до Середньої Азії. Як чиновник з особливих доручень він одержав завдання вивчити місцевий край. Перебування у Ташкенті, а потім — у Самарканді виявилось вельми плідним для вченого. Дмитро Іванович блискуче виконав свою посадову місію — дослідив історію цього краю, написав «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» (Ташкент, 1893), за який одержав орден Станіслава III ступеня та орден Бухарської Золотої Зірки III ступеня. Окрім того, дослідник вельми плідно працював над козацькою

²⁶ Див.: Я в о р н и ц к и й Д.И. Как создавалась картина «Запорожцы» / Публ. и вступ. статья И.С. Зильберштейна // Художественное наследство. Рєпин. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 57—106.

проблематикою: написав 2-й том «Історії запорозьких козаків» і монографію про кошового Івана Сірка, багато статей із місцевої та козацької тематики, що були опубліковані у періодиці.

Після закінчення відрядження Д.І. Яворницький склав магістерські іспити у Варшавському університеті. Нелегко було опальному історикові влаштуватися на університетську кафедру. Проте за сприяння відомого російського історика професора В. Ключевського Дмитро Іванович від 1897 року почав викладати в Московському університеті. Тут його оформили на посаду приват-доцента, яка, на жаль, не передбачала заробітної платні, тому вчений змушений був шукати заробітку, «бігати» по уроках, писати статті для журналу Д. Тихомирова «*Детское чтение*» тощо. Складною виявилася справа із захистом магістерської дисертації. Нарешті 1901 р. у Казанському університеті він захистив свою роботу, репрезентувавши вченій раді друге видання 1-го тому «Історії запорозьких козаків».

Однак і після здобуття вченого ступеня Д.І. Яворницький не просувався по службі й залишався приват-доцентом. Невизначеність становища, побутова невлаштованість, хвороби (йому було майже 50) — усе це морально пригнічувало Дмитра Івановича. Дедалі частіше він мріяв про «курінь» на березі Дніпра. Нарешті його мрія здійснилася. 1902 року Д.І. Яворницького запрошують на посаду директора Катеринославського музею ім. О. Поля, який треба було створювати.

Прискорила процес організації музею підготовка до XIII археологічного з'їзду, що мав відбутися 1905 р. у Катеринославі. Кращої за Д.І. Яворницького кандидатури на посаду директора музею годі було й шукати: відомий історик, археолог, етнограф, знавець місцевого краю і його історії. Дмитро Іванович поринув у формування колекцій музею, розгорнув інтенсивні ар-

хеологічні дослідження. Понад 30 років (1902—1933) очолював Д.І. Яворницький музей, який він перетворив на справжню скарбницю українських старожитностей, передусім запорозьких пам'яток. Слава про Катеринославський музей і його директора лунала по всій Україні та за її межами. З різних місць приїздили охочі подивитися музейні скарби і послухати оповіді енциклопедиста козаччини. Письменник В. Гіляровський присвятив музею такі вірші:

Музей — Украине всей краса,
Живьём в нём запорожцы встали
И даже сами небеса
Ему пожертвованье дали...
Должно быть сверху им видней,
Что жертвуют довольно мало...
Украина! Всё носи в музей,
Чтоб снова Запорожье встало,
В могучей прелести своей!

У Катеринославі Д. Яворницький продовжував наукові дослідження з історії, археології, фольклору, працював над укладанням «Словника української мови», друкувався у місцевих та центральних періодичних виданнях. Проте головну увагу приділяв літературним творам. Тут побачили світ роман «За чужий гріх» (1907), повісті «Русалчине озеро», «У бурсу! У бурсу! У бурсу!», «Драний хутір», «Де люди, там і лихо», збірка оповідань «Поміж панамі» (1911), збірка поезій «Вечірні зорі» (1910).

Апологет етнографічного напрямку в історіографії, шанувальник деталей, точного відтворення «побутової картини» епохи, Д. Яворницький у своїх художніх творах залишався етнографом. Свої прозові речі він вважав «прямо таки етнографією», списаною з людей, які «ще й досі живуть і так само роблять, як у мене написано», — пояснював Дмитро Іванович. За спостереженнями літературознавця П. Єфремова, який назвав Д.І. Яворницького письменником-кольористом, багато сторінок історичних монографій і розвідок вченого написано рукою художника, тоді

Д.І. Яворницький у Дніпропетровському історичному музеї (фото кінця 20-х років)

як прозові твори, навпаки, — відзначаються «документалізмом» характерів героїв і побуту.

Окрім творчої діяльності, в Катеринославі Дмитро Іванович брав активну участь у роботі губернської вченої архівної комісії, де виступав із лекціями і друкував статті в «Летописях» комісії, присвячені історії козацтва та відображенню цієї теми у творчості Т. Шевченка ²⁷.

За радянських часів Д.І. Яворницький очолював губернське архівне управління та регіональне відділення охорони пам'яток. У період 1918—1920 років він багато зро-

бив для українізації народної освіти, читав лекції на курсах українознавства, співпрацював у відродженій «Просвіті», друкував статті в україномовних виданнях, продовжував складати «Словник української мови», підтримував відправлення служби Божої рідною мовою, навіть зробив український переклад псалмів тощо. 1918 р. Д.І. Яворницький був обраний професором Катеринославського університету (пізніше — Інституту народної освіти (ІНО), очолив кафедру українознавства, керував аспірантами, вів науково-дослідну роботу. У 1924 р. за видатні заслуги перед вітчизняною наукою вченого було обрано членом-кореспондентом УАН, а в 1929 р. — академіком.

Упродовж 1927—1932 років Дмитро Іванович керував комплексною науковою експедицією на Дніпробуді, яку один із її учасників назвав «останнім Кошем запорозьким». 1929 р. за редакцією вченого вийшов друком 1-й том наукового музейного збірника, що містив матеріали цієї експедиції і здобув високу оцінку фахівців. Знаючи, що незабаром не стане Дніпрових порогів, Д. Яворницький написав ґрунтовну, багато ілюстровану книгу «Дніпрові пороги» (Харків, 1928), яка також була відзначена науковою спільнотою. За висловом професора В. Дубровського, «це чудове видання, змістовний, захоплюючий текст, — взагалі чудова книжка...»²⁸.

Проте наприкінці 20-х років, у зв'язку зі сфабрикованою справою СВУ («Спілки визволення України»), починаються утиски української наукової інтелігенції. Стежили і за Д. Яворницьким, доносили на нього. А в 1933 р. у місцевій пресі сповістили про «контрреволюційне кубло в музеї», натхненником якого «призначили» літнього академіка Д.І. Яворницького, що

²⁷ Э в а р н и ц к и й Д. Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченко. — Катеринослав, 1912.

²⁸ ДІМ. — Ф. 10. — Арх. 17746.

був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» і вигнаний із музею. Під час обшуку 23 вересня 1933 р. у Дмитра Івановича забрали особисті речі. Поки розглядали його справу, він не отримував пенсії. Не витримавши такої наруги, 78-літній учений захворів на півроку. Але найтяжчим покаранням для нього була заборона працювати в його «дітищі» — музеї. Не можна без болю читати листа Д. Яворницького до його приятеля О. Коваленка: *«Так, друже мій Олекса Васильовичу, мене зовсім викинули з музею... Настрій у мене надзвичайно тяжкий. Боюсь сам за себе»*²⁹.

Однак Дмитро Іванович знайшов у собі сили для творчого життя. Він листувався з фахівцями й аматорами історії та народної творчості, збирав фольклорний і лексичний матеріал, написав історію міста Катеринослава, спогади про М. Костомарова, Л. Толстого, І. Рєпіна, давав наукові консультації усім, хто звертався до нього по допомогу. До останніх днів Дмитро Іванович керувався своїм девізом: *«Моим правилом в жизни было — работай; работай, не глядя вперёд и не озираясь назад; работай, не ожидая ни откуда и ни от кого ни награды, ни похвалы; работай до тех пор, пока служат тебе руки и пока бьётся живое сердце в твоей груди; работай на пользу твоего народа и на благо родины, дорогой тебе»*³⁰.

Напружене і насичене подіями життя академіка Д.І. Яворницького обірвалося 5 серпня 1940 року. Заповіт поховати його біля стін музею був виконаний лише у 1961 р. (тоді відбулося перепоховання). Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про увічнення пам'яті академіка Д.І. Яворницького» від 11 жовтня 1940 р. його ім'я при-

своєно Дніпропетровському історичному музею.

Тривалий час, в умовах панування тоталітарної системи, ім'я і творча спадщина співця козацької слави відійшли у забуття, його твори не перевидавалися. Під час короткої «відлиги» 60-х років побачили світ кілька публікацій, присвячених історикові. І тільки зі здобуттям Україною незалежності розгорнулося широкомасштабне дослідження багатоаспектної спадщини Д.І. Яворницького, його життя і діяльності. 8 листопада 1995 р., з нагоди 140-річчя від дня народження енциклопедиста козащини, на його могилі, біля стін музею, відкрито пам'ятник видатному вченому.

Життя академіка Д.І. Яворницького було безкорисливим, жертвним і водночас натхненним служінням науці, рідному народові, осторонь болючих проблем котрого вчений ніколи не стояв. Він належав до кращих представників української інтелігенції. Оцінюючи творчі надбання Д.І. Яворницького, його друг академік М. Сумцов зазначав: *«Ви в житті своєму стільки турбувались за все добре і позасвічували стільки ліхтарів, що вони повинні освітяти увесь шлях Вашого життя і нести Вам задоволення, втіху та радість»*³¹.

Зібрані й збережені вченим оригінальні пам'ятки історії українського народу стали невід'ємною складовою національної культурної спадщини, творчим джерелом для дослідників, імпульсом натхнення для сучасних і прийдешніх поколінь. Творами Нестора Запорозької Січі захоплюються мільйони читачів. Створений ним музей постійно поновлюється новими експонатами. Творча спадщина академіка Д.І. Яворницького сьогодні працює на пробудження історичної пам'яті, збагачення духовних скарбів українського народу.

²⁹ ДІМ. — Ф. 10. — Арх. 47462.

³⁰ А в ч и н н и к о в А. Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. — Екатеринослав, 1914, С. 10.

³¹ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 537.